

اسناد پرتکرار نشانی از منابع مکتوب الکافی

تاریخ دریافت: ۹۴/۱/۳۰ _ تاریخ پذیرش: ۹۴/۵/۲۴

محمد قربانی *

چکیده

از جمله راه‌های اعتبارسنجی کتب حدیثی، بررسی منابع آن‌هاست. شیخ صدوق و شیخ طوسی منابع کتب خویش را ذکر کرده‌اند؛ اما کلینی چنین تصریحی ندارد و در اسناد کتاب *الکافی* نیز الفاظی که بر انتقال این مجموعه به صورت کتابت دلالت کند، وجود ندارد. این امر، شبهه‌ای ایجاد می‌کند که احادیث *الکافی*، مجموعه منقولات شفاهی بوده و بر منابع مکتوب، تکیه ندارد و نیز به آفات نقل شفاهی مبتلاست. از این‌رو بررسی منابع این کتاب، اهمیتی ویژه دارد. این نوشتار با بررسی نوینی که درباره اسناد پرتکرار انجام داده، در پی اثبات استفاده کلینی از منابع مکتوب است و پس از معرفی انواع تکرار سند، آثار آن و نمونه‌هایی از اسناد پرتکرار، به چگونگی این دلالت می‌پردازد. از این رهگذر، اتصال کتاب *الکافی* با نگاشته‌های اصحاب ائمه^ع اثبات شده و بخشی از منابع این کتاب مشخص می‌شود.

کلیدواژه: مصادر *الکافی*، اسناد مشهور *الکافی*، نقل شفاهی، کتابت حدیث، کلینی، سندشناسی.

محدثان قدیم _ به خصوص صاحبان جوامع اولیه _ در تدوین کتب حدیثی خود از کتاب‌های اصحاب ائمه^۱ استفاده کرده‌اند و برخوردارشان با روایات، بر محور منبع مکتوب بوده است.^۱ نقل از منبع مکتوب، احتمال خطا را کاهش می‌دهد. با توجه به این‌که مهم‌ترین کتاب روایی شیعه، *الکافی* است و از چگونگی گردآوری احادیث این کتاب، اطلاعی کامل در دست نیست، بررسی منابع آن اهمیت ویژه دارد و اطمینان به این کتاب را فزونی می‌بخشد. برخی از اسناد *الکافی* از تکرار درخور توجهی برخوردارند. پرسش این است که آیا از تکرار سند می‌توان به منبع مکتوب پی برد؟ به نظر می‌رسد یکی از راه‌های کشف استفاده کلینی از منابع مکتوب، بررسی اسناد پرتکرار است.^۲ تکرار سند، آثار دیگری همچون اعتبار روایات نقل شده توسط این اسناد را دربر دارد. درباره این موضوع،^۳ مقاله‌ای با نام «روش دستیابی به منابع *الکافی*»^۴ نگاشته شده که اگرچه ضمن برشمردن نشانه‌های منابع *الکافی* به اسناد پرتکرار نیز اشاره کرده است، اما درباره چگونگی این دلالت، توضیحی دربر ندارد.

نوشتار حاضر با تجمیع قرائن و تکیه بر اسناد پرتکرار و چگونگی دلالت آنها بر منبع مکتوب، از مقاله پیشین، متمایز است. آمارهای موجود در این نوشتار، با استفاده از نرم‌افزار درایة‌النور به دست آمده است. این نوشتار در دو بخش «تکرار سند از نظر دانش درایه» و «اسناد پرتکرار *الکافی*» ارائه شده است. معرفی اسناد پرتکرار در *الکافی* و چند نمونه از دیگر کتب، تفکیک راویان این اسناد بر اساس طبقه و تطابق موضوع کتاب با روایات نقل شده از این راویان، بخشی دیگر از مطالب این مقاله است.

الف) تکرار در سند از نظر دانش درایه

نخست لازم است فرق بین اسناد پرتکرار و راویان پرتکرار بیان شود:

۱. نک: *روضه المتقین*، ج ۱۴، ص ۲۳۹.

۲. گفتنی است هدف این نوشتار از بررسی اسناد پرتکرار، اثبات استفاده کلینی از منبع مکتوب و کتاب‌های اصحاب ائمه^۱ در تألیف *الکافی* است؛ اما این‌که احادیث وارده از چه کتابی گرفته شده‌اند و منابع اصلی و واسطه کدام‌اند، از عهده بحث خارج است.

۳. مباحث منبع‌شناسی و روش‌های بازسازی متون کهن حدیثی، از جمله مباحثی است که به صورت شفاهی در درس آیت‌الله شبیری و آیت‌الله مددی بیان شده و نگارنده، این بحث را از شاگردان این دو بزرگوار پی گرفته است. تکیه این بحث پی بردن به منبع مکتوب از راه اسناد پرتکرار است و در این زمینه به‌جز مقاله ذکر شده، پیشینه‌ای نیافتم؛ اما درباره *الکافی* و منابع آن، مقالاتی به چاپ رسیده است (به عنوان نمونه نک: «پیشینه مکتوب منابع معتبر حدیثی شیعه امامیه»، ص ۲۱۹-۲۳۵؛ «کتاب حلبی منبعی مکتوب در تألیف *الکافی*»، ص ۲۴-۵۸).

۴. «روش دستیابی به منابع *الکافی*»، ص ۱۶-۲۰.

«اسناد پرتکرار» به اسنادی گفته می‌شود که مجموعه راویان سند، تکرار درخور توجهی داشته باشند و از این طریق مشخص، احادیث فراوانی در جوامع حدیثی ثبت شده باشد که به این اسناد، «اسناد مشهور» نیز می‌گویند.

«روایان پرتکرار» به راویانی گفته می‌شود که در مجموعه‌های حدیثی، از آنان روایات فراوانی نقل شده باشد. بنابراین ممکن است یک راوی، پرتکرار باشد، ولی سند مشتمل بر نام او، پرتکرار به شمار نیاید. در سوی دیگر، اسناد پرتکرار مشتمل بر نام راویان پرتکرار نیز هست.

موضوع علم «درایة الحدیث» بررسی سند و متن حدیث است. در این علم از انواع سند و قواعد مرتبط با سند و متن سخن می‌رود.^۱ با نگاهی گذرا به روش محدثان درباره چگونگی ذکر حدیث و سند آن، به انواع سند و تکرار آن و آثاری که این تکرار در پی دارد واقف می‌شویم.

۱. انواع سند و تکرار آن در الکافی

در کتاب الکافی، اسناد روایات به صورت‌هایی گوناگون آمده است:

۱-۱. تکرار تمام سند

گاه اسناد این کتاب به صورت مستقل و با راویانی مشخص تکرار شده است؛ مانند طریق پرتکرار «علی بن ابراهیم عن ابیه عن النوفلی عن السکونی عن ابی عبدالله» که در الکافی بیش از ۶۵۰ بار تکرار شده است.

۱-۲. تکرار بخش اول سند

در موارد بسیاری در الکافی، بخش اول سند تا فردی مشخص تکرار شده و از آن فرد به بعد مختلف می‌شود که در اصطلاح به آن «اتحاد الاوائل» می‌گویند. از نمونه‌های آن را می‌توان سند «علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر...» بیان کرد که در الکافی این بخش از سند بیش از دوهزاربار تکرار شده است. این تکرار فراوان، قرینه‌ای مناسب بر مشخص شدن منبع این دسته روایات است.

۱-۳. تحویل

کلینی در برخی موارد، اسناد روایات خویش را به صورت «تحویل» ذکر کرده است. «تحویل» در سند به معنای انتقال از سندی به سند دیگر است. این اتفاق، زمانی روی می‌دهد که محدث بخواهد متن حدیثی را که با دو یا چند سند نقل شده، یکجا روایت کند؛ مانند:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ النَّيْسَابُورِيِّ جَمِيعاً عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا

۱. دراسات فی علم الدرایة، ص ۱۲.

قَالَ: إِنَّ مِنْ عَلَامَاتِ الْفَقْهِ الْجِلْمَ وَالصَّمْتَ.^۱

کلینی حدیث یادشده را به دو طریق:

_ محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن صفوان بن یحیی...
_ محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان بن یحیی...
دریافت کرده، اما در یک طریق به صورت تحویل، گزارش نموده است.

۱-۴. تعلیق

اسناد برخی روایات *الکافی*، معلق بر سند قبل (تعلیق) است که اگر در ابتدای

دو

سند، افرادی مشترک وجود داشته باشند، آغاز سند دوم به اعتماد سند اول، حذف می‌شود؛ مانند:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ وَ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَهْزَبَانَ،
قَالَ:

در روایت بعد آمده است:

سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ رَبِّهِ، قَالَ:

با توجه به این که کلینی در طبقه نهم واقع شده و سهل بن زیاد در طبقه هفتم، نقل بدون واسطه از سهل، امکان پذیر نیست؛ از این رو این سند عطف به سند پیشین است و دو تن از اساتید کلینی (محمد بن حسن و علی بن محمد) واسطه نقل این روایت برای وی هستند که به اعتماد سند پیشین حذف شده‌اند.

۱-۵. ذکر «عده»

در برخی موارد، اسناد با عبارت «عده من اصحابنا» آغاز می‌شود که بخشی از اسناد تحویلی به شمار می‌آیند.^۲

۲. آثار اسناد پرتکرار

در کتب درایه، به هنگام بحث درباره کثیر الروایه بودن برخی از راویان، به آثاری اشاره کرده‌اند^۴ که گاه شامل شکل‌گیری اسناد پرتکرار نیز می‌شود؛ زیرا زمینه پیدایش اسناد پرتکرار، کثیر الروایه بودن راوی است. از آثار تکرار سند

۱. *الکافی*، ج ۱، ص ۳۶، ح ۴.

۲. همان، ص ۵۴۷، ح ۲۲ و ۲۳.

۳. نک: توضیح الاسناد المشکله، ج ۱، ص ۳۰.

۴. نک: الفوائد الحائریة، ص ۲۳۶؛ التعلیقة علی منهج المقال، ص ۲۸.

می‌توان موارد زیر را برشمرد.

۱-۲. شناسایی راویان مشترک

مختصرنویسی اسامی راویان، روشی متداول در بین محدثان بوده است؛ از این رو گاهی نام دقیق برخی راویان، مشخص نیست. با توجه به تکرار فراوان یک سلسله سند، اگر فرد ناشناخته‌ای در سند باشد، با دقت در راوی و مروی عنه (شاگرد و استاد راوی مجهول) می‌توان به تمییز مشترکات راه یافت.

۲-۲. اعتبار روایات نقل شده

کتاب مشهور و معروف شیعه از زمان اصحاب ائمه^ع و پس از آن و حتی پس از تدوین جوامع روایی، شهرت و اعتبار داشته‌اند. نسخه‌های معتبر به همراه علائمی که صحت نسخه را تأیید می‌کرد، قابل شناسایی بوده است. از این رو افرادی که صرفاً طریق به این کتب بوده و در محتوای آنها نقشی نداشته‌اند، مورد ارزیابی و دقت موشکافانه قرار نمی‌گرفتند. بدین سبب، برخی ذکر سند برای کتب مشهور را تیمّن و تبرک می‌دانند. بنابراین می‌توان گفت اگر در سندهای پرتکرار _ که معمولاً به کتاب مشهور ختم می‌شوند _ فردی ناشناخته یا ضعیف وجود داشته باشد، به اعتبار روایت ضرری نمی‌زند.^۱

۳-۲. اعتبار راوی

در برخی موارد، یکی از آثار تکرار سند را می‌توان اعتماد بر راویان اسنادی دانست که از تکرار بالایی برخوردارند. تکرار فراوان یک یا چند سند در کتابی مشخص، دلیل بر اعتماد صاحب کتاب به این اسناد و راویان آن است؛ به‌ویژه در کتب فقهی که فتوای مؤلف، حجت بین او خدای خود محسوب می‌شود. حتی اگر افرادی مهمل یا توثیق نشده در میان این اسناد باشد، در برخی از فرض‌ها می‌توان از راه تکرار سند، به معتبر بودن‌شان حکم کرد یا برای آنان ترجیحی یافت.^۲ مجلسی اول،^۳ شیخ حسن صاحب معالم،^۴ وحید بهبهانی^۵ و شیخ محمدحسن نجفی^۶ اکتار روایت و تکرار سند را دلیل بر اعتماد و تأیید عملی آن راوی می‌دانند.^۷

۱. نک: روضة المتقین، ج ۳، ص ۴۹۸، ج ۴، ص ۲۰۲ و ۵۱۴، ج ۱۱، ص ۱۰۸ و ...؛ ملاذ الاخیار، ج ۱، ص ۳۸؛ مرآة العقول، ج ۱۴، ص ۳۷.
 ۲. این مبنا اختلافی است. آیت الله خویی در معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۷۸ - ۸۰ و ج ۱۸، ص ۲۸۷ و آیت الله داوری در اصول علم الرجال، ج ۲، ص ۳۳۱ به نقد این دیدگاه پرداخته‌اند.
 ۳. نک: روضة المتقین، ج ۱۴، ص ۴۲.
 ۴. نک: منتقى الجمال، ج ۱، ص ۴۵.
 ۵. نک: الفوائد الحائرية، ص ۲۳۶؛ التعلیقة علی منهج المقال، ص ۲۸.
 ۶. نک: جواهر الكلام، ج ۴، ص ۸.
 ۷. گفتنی است در کتب درایه، بحث بر سر اکتار در روایت است. نه در سند؛ اما به جهت یکی بودن نتایج این

۴-۲. پی بردن به منبع مکتوب

اسناد پرتکرار می‌توانند راهی برای پی بردن به منبع مکتوب نیز باشند که چگونگی دلالت در بخش پایانی مقاله خواهد آمد.

نکته درخور توجه این‌که زمینه پیدایش اسناد پرتکرار، راویانی هستند که یا دارای روایات فراوانند یا در طریق کتب دیگر راویان پرروایت واقع شده‌اند و آن‌گاه که روایات فراوان راوی اول توسط گروهی مشخص نقل می‌شود، اسناد پرتکرار به وجود می‌آید. بر این اساس، اغلب آثاری که برای مکتوران در روایت شمرده شده، برای اسناد پرتکرار نیز قابل تطبیق است.

۳. نمونه‌هایی از اسناد پرتکرار شیعی در غیر الکافی

با توجه به آثاری که برای تکرار سند در بخش پیشین گفته شد، شناسایی اسناد پرتکرار، اهمیتی ویژه دارد. آثاری چون شناسایی شهرت و توثیق یا شناخت افراد مجهول یا میزان علم و پایبندی آنان بر شریعت، در چگونگی برخورد با این‌گونه روایات تأثیرگذار است.

اسناد سه کتاب *من لا یحضره تہذیب و استبصار*، در اکثر موارد پرتکرارند. مؤلفان این کتب تصریح کرده‌اند که روایاتشان، برگرفته از کتب پیشین و اصحاب ائمه^ع است. از این‌رو روایات بسیاری که از یک کتاب به همراه ذکر طریق که در مشیخه آورده‌اند، سندهای این سه کتاب را پرتکرار می‌کند. در این قسم به ذکر چند نمونه از اسناد پرتکرار در *غیر الکافی* - که علاوه بر پرتکرار بودن سند، یک یا چند تن از راویان آن نیز مشهورند - اشاره می‌شود. محمد بن مسلم در *الفقیہ* ۲۷۱ بار در اسناد واقع شده است. با توجه به مشیخه، سند به طور کامل این‌گونه است:

علی بن احمد عن أحمد بن أبي عبد الله البرقي، عن محمد بن خالد، عن العلاء بن رزين، عن محمد بن مسلم.^۱

این سند بیش از ۱۹۰ بار تکرار شده و از اسناد پرتکرار کتاب *من لا یحضره الفقیہ* به شمار می‌رود.

سند «الحسین بن سعید عن ابن ابی عمیر عن حماد عن الحلبي عن ابی‌عبداللہ...» بیش از صدبار در *تہذیب الاحکام و استبصار* شیخ طوسی ذکر شده

دو، این تعمیم داده شده است.
۱. *من لا یحضره الفقیہ*، ج ۲، ص ۲۲۴.

است. شیخ به حسین بن سعید سه طریق دارد که در مشیخه آورده است.^۱

(ب) اسناد پرتکرار الکافی

در ابتدا و پیش از ورود به بحث اسناد پرتکرار، ذکر چگونگی دلالت این اسناد بر منبع مکتوب ضروری است.

۱. چگونگی دلالت اسناد پرتکرار بر منبع مکتوب

کتاب‌های چهارگانه حدیثی شیعه برگرفته از کتب پیشین‌اند. مرحوم صدوق در مقدمه من لایحضره الفقیه^۲ و شیخ طوسی در مشیخه تهذیب^۳ و استبصار^۴ این مطلب را به صراحت ذکر کرده‌اند، اما کلینی به استفاده از کتاب‌های ماقبل خود در تألیف الکافی تصریحی نکرده است. برای اطمینان به این‌که او نیز از کتاب‌های پیش از خود در نوشتن این کتاب بهره گرفته است _ افزون بر رویه متداول و فرهنگ عمومی شیعیان در مکتوب داشتن احادیث _ راه‌هایی وجود دارد که این مقاله از راه اسناد پرتکرار این کتاب، درصدد پی بردن به منابع الکافی است.

چگونگی دلالت اسناد پرتکرار بر وجود کتاب را می‌توان این‌گونه بیان داشت: آن‌گاه که یک یا چند سند، تکرار درخور توجهی داشته باشد و کتب فهرست، یک یا چند فرد از این سلسله سند پرتکرار را دارای کتاب معرفی می‌کند، قرینه‌ای بر وجود کتاب آنها در نزد صاحبان جوامع است؛^۵ به‌ویژه وقتی روایات نقل شده با موضوع کتاب آنان تطابق داشته باشد^۶ یا سند روایات با سند و طریق وصول کتاب به دست فهرست‌نگار یکی باشد.^۷

علت پیدایش اسناد پرتکرار، یکی از سه نکته زیر می‌تواند باشد:

۱. گاه یک راوی در درس و جلسه حدیثی مروی‌عنه مدت زیادی شرکت داشته

۱. نک: تهذیب، ج ۱۰ (المشیخه)، ص ۶۳-۶۵.

۲. نک: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳ - ۴.

۳. نک: تهذیب، ج ۱۰ (المشیخه)، ص ۴.

۴. نک: الاستبصار، ج ۴ (المشیخه)، ص ۳۰۴ و ۳۰۵.

۵. نگارنده طی سؤالی که از آیت الله مددی درباره چگونگی دلالت این اسناد بر منبع مکتوب نمود به همین نکته و وضوح آن اشاره کرد و در ادامه فرمود: البته این سخن به معنای مکتوب بودن همه روایات نیست. در برخی روایات، قرآنی که شفاهی بودن آنها را برساند نیز هست.

۶. برای نمونه ۱۴ روایت در باب حج در الکافی با این سند آمده است: محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان عن معاوية بن عمار عن ابی عبدالله.

نجاشی نیز معاوية بن عمار را دارای کتبی از جمله «کتاب الحج» معرفی می‌کند (رجال النجاشی، ص ۴۱۱)، ش ۱۰۹۶.

۷. طریق پرتکرار علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر که در کتب رجال از همین طریق کتب ابن ابی عمیر به دست نجاشی و دیگران رسیده و گزارش این وصول را ذکر کرده‌اند (نک: رجال النجاشی، ص ۳۳۶، ش ۸۸۷).

و همه روایات نقل شده از وی را _ که به طور شفاهی بوده _ به خاطر سپرده و به فردی دیگر که او نیز فراوان به نزدش آمده منتقل ساخته و او نیز همه روایات را در ذهن خود محفوظ داشته است. یا این که کتاب مروی عنه را به دست آورده و از کتاب، برای دیگری نقل می کند که خود، دو قسم دارد:

۲. کتاب را از طریق معتبر و با اجازه و سماع از استاد خود دریافت داشته است.

۳. گاه کتاب از طریق غیرمعتبر مانند وجاده یا وصیت به دستش رسیده است. درباره دریافت کتاب از طرق غیرمعتبر، با انکار خود کلینی در این باره مواجه هستیم که هرچه در این کتاب است، آثار و روایات صحیح از پیشوایانی راست گوست که بدان می توان واجب الهی را به جای آورد و به سنت پیامبر ﷺ عمل کرد.^۱ نجاشی در توصیف کلینی می گوید:

وی حدیث پژوهی خیره و موثق ترین فرد در حدیث بود و تألیف کتابش بیست سال به طول انجامیده است.^۲

بنابراین ادعای غیرمعتبر بودن منابع *الکافی*، پذیرفتنی نیست. از این رو یا کلینی در درس اساتید خود فراوان شرکت جسته و به طور شفاهی نقل روایت می کند، یا کتاب استاد خود یا دیگران را از طریق معتبر در دست داشته است. اما نقل شفاهی؛ آیا در بین راویان شیعه، عرف بوده که مثلاً ابراهیم بن هاشم چهارصد روایت در موضوعات گوناگون از نوفلی در ذهن داشته و به پسرش منتقل ساخته و او به کلینی رسانده و از ابن ابی عمیر نیز دوهزار روایت به خاطر سپرده و بعد به طور شفاهی به نسل منتقل کرده است؟ و همین گونه از افراد دیگر، که هزاران روایت را وی با چه تفکیکی در ذهن خود بدون اشتباه جای داده است؟ علاوه بر عرف نبودن چنین روشی در میان محدثان به جز در نوابغ، شیوه عقلا نیز نقل از منبع مکتوب است که ضریب اطمینان به صحت حدیث و نقل را بالاتر می برد.

آیا نقل احادیث فراوان با تکیه بر حافظه قابل تصور است یا این که بگوییم ابراهیم کتب سکونی یا ابن ابی عمیر را از راه صحیح به دست آورده و به دست نسل های بعد رسانده است؟ این سخن آن گاه تقویت می شود که دقیقاً علی بن ابراهیم و پدرش، در کتب فهرست، ناقل کتب سکونی و ابن ابی عمیر هستند.^۳

در نقل شفاهی آسیب هایی چون اضطراب متن وجود دارد، در حالی که با

۱. نک: *الکافی*، ج ۱، ص ۸.

۲. نک: *رجال النجاشی*، ص ۳۷۷، ش ۱۰۳۶.

۳. نک: همان، ص ۳۶، ش ۴۷ و ص ۳۲۷، ش ۸۸۷.

تطبیق روایات الکافی با تهذیب _ که به استفاده از منابع مکتوب تصریح شده _ درمی‌یابیم که چنین آسیبی در کافی نیست و معلوم می‌شود روایات این کتاب نیز بر اساس منبع مکتوب بوده‌اند.

از طرفی نوشتن حدیث در عصر صادقین^۱ به بعد، امری رایج بوده و به سفارش و تشویق معصومان^۲ صورت گرفته است تا نسل‌های بعدی نیز از این معارف

بی‌بهره نمانند.^۱ شاگردان ائمه^۲ در نوشتن، پالایش و عرضه دست‌نوشته‌های حدیثی خود و دیگر صحابی به امام یا افراد مشخص شده توسط امام اهتمام داشتند^۳ که مباد سخن غالیان و دیگر فرقه‌های منحرف با کلام معصوم درآمیزد و عقیده‌ها بر آن سخنان استوار گردد و کلام معصوم فدای هوس‌های این و آن شود. حتی آنان درباره اعتبار کتبی که زمانی نویسندگان شیعه بودند، سؤال می‌پرسیدند.^۴ اصحاب در این راه، سختی‌ها به جان خریدند و از مرزهای عقیدتی مرزبانی‌ای ستودنی کردند. نتیجه این تلاش‌ها، رساندن احادیث صحیح و کتاب‌های حدیثی به دست نسل‌های بعد است که تا عصر نوشتن جوامع و حتی پس از آنها، باقی بوده است.^۵ نوشتن احادیث در بین اصحاب ائمه^۶ و شاگردان آنها به فرهنگی عمومی تبدیل شده بود. حتی تا قرن‌ها^۷ نوشتن، قرائت و عرضه بر استاد و اجازه نقل روایت از استاد فن، امری متعارف بوده و کسی که از این روش تخطی می‌کرد، تخطئه می‌شد.^۸ برای مثال، احمد بن محمد بن عیسی که از حسن بن علی الوشاء پیش از استتساخ و قرائت، درخواست اجازه نقل می‌کند، جواب رد می‌شود.^۹

کتاب فهرستی و گزارش‌های آن، این رویه را فراوان گزارش می‌کنند. فهرست‌نگاری از بزرگ‌ترین نشانه‌های این روش به شمار می‌رود و کتب فهرست، نگاشته‌های افرادی است که درباره حدیث و... نوشته‌اند.

نجاشی علت نگارش کتاب خود را معرفی کتب راویان و اصحاب معصومان^{۱۰} و دیگران بیان می‌دارد تا به آنان که بر شیعه خرده گرفتند که نه عالمان درخور

۱. نک: الکافی، ج ۱، ص ۵۱، باب روایة الکتب و الحدیث و فضل الکتابة و التمسک بالکتب.

۲. نک: رجال النجاشی، ص ۲۳۰، ۲۲۱، ش ۶۱۲ و ص ۴۴۷، ش ۱۲۰۸؛ اختیار معرفة الرجال، ص ۲۲۴، ش ۴۰۱.

۳. نک: الغیبة للطوسی، ص ۲۸۹.

۴. صدوق (م ۲۸۱) و شیخ طوسی (م ۴۶۰) و همچنین ابن‌ادریس (م ۵۹۸) در کتاب السرائر، ج ۱، ص ۵۴، باب

المستطرفات، علامه حلی (م ۶۷۶) در المعتمد، ج ۱، ص ۳۳ به استفاده از این کتب تصریح کرده‌اند.

۵. نک: فهرست الطوسی، ص ۴۴۶، ترجمه شیخ مفید.

۶. نک: خلاصة الاقوال، ص ۲۵۱، ترجمه محمد بن سنان.

۷. نک: رجال النجاشی، ص ۳۹، ترجمه الحسن بن علی بن زیاد الوشاء.

ذکر دارند و نه کتاب و نوشته‌ای، در حدّ توان خویش پاسخ دهد؛ زیرا بیشتر این کتب تا زمان وی از بین رفته است.^۱ برخی از کتاب‌های اصحاب ائمه^ع نیز چنان مشهور و مورد اطمینان بوده که تا قرن‌ها از آنها استفاده می‌شده است؛ مقدمه کتاب *من لا یحضره الفقیه* به خوبی نشان از مشهور بودن آن کتب تا قرن چهارم هجری دارد و از جمله آن کتاب‌ها *کتاب الصلاة* حریر بن عبدالله، کتب حسین بن سعید اهوازی و علی بن مهزیار و *کتاب الحج معاویة* بن عمار است. کلینی در چنین فضایی *الکافی* را نگاشته است و بی‌گمان کتاب خویش را از کتب اصحاب ائمه^ع و جوامع پس از آنها تکمیل کرده است.

آقابزرگ تهرانی نیز می‌گوید:

در بیشتر موارد، فراوانی نقل از یک شخص، دلالت بر بودن کتاب می‌کند، نه این‌که از حفظ باشد.^۲

چنان‌که گفته شد، تکرار قابل توجه یک سند، غالباً نشان از در بین بودن منبع مکتوب است؛ زیرا در فرهنگ شیعیان، کتابت امری متعارف و به صورت نقل از کتاب مرسوم بوده، اما نقل شفاهی _ آن هم با مقدار قابل توجه _ برخلاف این رویه است.^۳

اکنون به معرفی برخی اسناد که در کتاب *الکافی* از تکرار درخور توجهی برخوردارند، پرداخته می‌شود و با بررسی کتاب‌های راویان به عنوان قرینه، اثبات می‌شود که اسناد پرتکرار می‌توانند سرنخ منابع مکتوب باشند.

اسناد پرتکرار در *الکافی* را از نظر تعداد می‌توان به چند دسته تقسیم کرد.^۴ این تقسیم‌بندی تنها برای سهولت در یادآوری اسناد است و نکته علمی خاصی ندارد.

دسته اول. اسنادی با بیش از صدبار تکرار

۱. علی بن ابراهیم عن ابيه عن النوفلي عن السكوني عن ابي عبدالله^ع: این سند، ۶۶۲ بار در *الکافی* ذکر شده است. فراوانی این سلسله سند، گویای آن است که کلینی روایات نقل شده به این طریق را از کتاب یکی از راویان این سلسله نقل می‌کند که ظاهراً به طور مستقیم از کتاب سکونی است. سه نفر پیش از سکونی، ناقل کتاب وی برای کلینی بوده‌اند. نجاشی می‌نویسد:

۱. نک: همان، مقدمه، ص ۲.

۲. *النریعة*، ج ۴، ص ۲۸۰.

۳. نک: *روضۃ المتقین*، ج ۱۴، ص ۲۳۹؛ *مشرق الشمسین*، ص ۳۶۹.

۴. نک: *اصول الرجال*، المستوی الاول.

در این جزوه به اسناد پرتکرار در کتب اربعه اشاره شده، اما تعداد تکرار را از نرم‌افزار درایة النور به دست آورده‌ام.

کتاب سکونی را برای احمد بن علی بن نوح خوانده‌ام و این کتاب را حسن بن حمزه از علی بن ابراهیم از پدرش از نوفلی از سکونی برایم نقل کرده است.^۱

افرادی که کلینی این دسته روایات را از آنها نقل می‌کند، ناقلان کتاب سکونی برای نجاشی هستند. بنابراین کلینی نیز به این واسطه، کتاب سکونی را در دست داشته است.

۲. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَادٍ عَنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ: این سند ۱۳ بار در الکافی ذکر شده است. راویان یادشده در این سند همه صاحب تألیف‌اند؛ ولی به احتمال زیاد، این نقل از کتاب حلبی است؛ زیرا راویان کتاب حلبی، حماد و ابن‌ابی‌عمیر هستند.^۲ علی بن ابراهیم و پدرش در بیشتر موارد، طریق به کتب اصحاب‌اند.

۳. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ: این سند ۱۹ بار در الکافی آمده است. معاویة بن عمار دارای کتبی است که یکی از راویان این کتب، ابن‌ابی‌عمیر است.^۳ تقریباً ۷۵٪ روایات نقل شده به این طریق، در باب حج است. کتاب الحج معاویة بن عمار از کتب مشهور و معروفی است که بین اصحاب، نسل به نسل گشته و قرائت و استنساخ شده است.^۴

دسته دوم: اسنادی با بیش از پنجاه بار تکرار

۱. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ: این سند ۹۹ بار در الکافی آمده است. هشام بن سالم از اصحاب امام صادق و امام کاظم است. از آن‌جا که واسطه انتقال کتب هشام به نسل‌های بعد، ابن‌ابی‌عمیر است،^۵ منبع اصلی این روایات نیز کتب هشام‌اند.

۲. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ ابْنِ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ: این سند ۸۹ بار در الکافی تکرار شده است و راویان این سند همه دارای کتاب هستند. بیشترین تعداد روایت از ابن‌قداح را جعفر بن محمد بن عبیدالله الأشعری دارد. بیشترین روایت از جعفر را سهل بن زیاد دارد. همین تکرار افراد مشخص در اسناد فراوان، به خوبی نشان از دست به دست گشتن

۱. رجال النجاشی، ص ۳۶، ش ۴۷.

۲. نک: فهرست الطوسی، ص ۳۰۵، ش ۴۶۷.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶.

۴. نک: من لا یحضره الفقیه، مقدمه، ص ۳؛ السرائر، ج ۱، ص ۵۴۹، باب المستطرفات.

۵. نک: رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

کتاب ابن قداح دارد.

۳. محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن ابن ابی عمیر عن معاویة بن عمار عن ابی عبد الله: این سند بیش از ۸۶ بار آورده شده است. اکثر روایات این طریق، در باب حج است. کتاب الحج معاویة بن عمار از کتب معروف شیعیان به شمار می‌رود.

۴. علی بن ابراهیم عن ایبه عن ابن ابی عمیر عن حفص بن الیختری عن ابی عبد الله: این سند ۷۳ بار تکرار شده است. کتاب حفص، منبع اصلی این روایات است؛ زیرا راوی و ناقل کتاب وی، ابن ابی عمیر است.^۱

۵. علی بن ابراهیم عن ایبه عن ابن ابی عمیر عن جمیل بن دراج عن...: این سند ۶۵ بار تکرار شده و روایات این طریق، از امام باقر و امام صادق نقل شده و در ابواب مختلف فقهی است. جمیل دارای کتابی است که راوی آن ابن ابی عمیر است.^۲ شیخ طوسی نیز وی را دارای اصل معرفی کرده است.^۳

۶. محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن محمد بن اسماعیل عن محمد بن الفضیل عن ابی الصباح الکنانی عن...: این سند ۶۱ بار تکرار شده است. این روایات از امام باقر و امام صادق نقل شده‌اند و همگی فقهی هستند. احمد بن محمد، محمد بن اسماعیل و محمد بن فضیل (سه راوی مذکور در سند) راوی و ناقل کتاب ابی الصباح برای شیخ طوسی هستند.^۴

۷. علی بن ابراهیم عن ایبه عن ابن ابی نجران عن عاصم بن حمید عن محمد بن قیس عن...: این سند ۵۹ بار تکرار شده است. همه این روایات از امام باقر نقل شده و محمد بن قیس، صحابی امام باقر و امام صادق است. وی کتابی درباره «قضاوت‌های امیرالمؤمنین» و «نوادر» دارد.^۵ با نگاهی گذرا، فراوانی روایات منقول از وی در قضاوت‌های امیرالمؤمنین آشکار می‌شود. از سوی دیگر ابی نجران ابی نجران و عاصم (دو راوی مذکور در سند) ناقل کتب قیس برای نجاشی هستند و علی بن ابراهیم و پدرش نیز ناقل و نشردهنده کتب اصحاب بوده‌اند. از این رو کتب وی به دست کلینی رسیده است.

۸. محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن ابن محبوب عن عبدالله بن سنان عن

۱. نک: رجال النجاشی، ص ۱۳۴، ش ۳۴۴.

۲. رجال النجاشی، ص ۱۳۶، ش ۳۳۸.

۳. فهرست الطوسی، ص ۱۱۴، ش ۱۵۴.

۴. همان، ص ۵۲۵، ش ۸۴۰.

۵. همان، ص ۲۲، ش ۸۸۱.

ابی‌عبدالله^۱: این سند ۵۸ بار تکرار شده است. عبدالله بن سنان کتب گوناگونی همچون الصلاة الکبیر و کتابی در «سائر ابواب الحلال و الحرام» دارد.^۱ حسن بن محبوب، بیشترین نقل را از ابن‌سنان دارد و احمد بن محمد بن عیسی اشعری نیز بیشترین نقل را از ابن‌محبوب انجام داده و ناقل کتب وی نیز معرفی شده است.^۲ بیشترین نقل از احمد را محمد بن یحیی دارد. به دیگر سخن، این سلسله‌سند با توجه به نقل فراوانی که راویان این سند از هم دارند، اشاره روشنی به منبع مکتوب می‌کند.

۹. علی بن ابراهیم عن ابيه عن حماد عن حریز عن زرارة عن...^۳: روایات نقل شده به این طریق از امام باقر و امام صادق^۴ است. این سند ۵۶ بار تکرار شده است. منبع این روایات را می‌توان کتب زراره دانست. حماد و حریز نیز هر یک دارای کتبی هستند^۵ که می‌توان گفت روایات زراره را در کتب خویش نگاشته‌اند و توسط علی بن ابراهیم و پدرش به کلینی رسیده است.

۱۰. علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن الحکم عن ابی‌عبدالله^۶: این سند ۵۳ بار تکرار شده است. ابن‌ابی‌عمیر، راوی کتب هشام است.^۷ وی در تألیف کتب خود از کتب و اصول راویان و اصحاب ائمه پیش از خود نیز بهره جسته است.

۱۱. محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن علی بن الحکم عن علی بن ابی حمزة عن ابی بصیر عن...^۸: این سند ۵۲ بار تکرار شده و روایات نقل شده، از امام باقر و امام صادق^۹ است. ابوبصیر، صحابی این دو امام است و دو کتاب *یوم و لیل*^{۱۰} و *مناسک الحج*^{۱۱} از آن اوست. از مجموع این ۵۲ روایت، نزدیک به بیست روایت در باب حج است و بر اساس گزارش شیخ طوسی، راوی کتاب حج، علی بن ابی‌حمزه _ یکی از راویان سند یادشده _ است.

با توجه به تکرار اسناد فوق و صاحب کتاب بودن راویان این اخبار و همچنین با توجه به گزارش‌های کتب فهرست در معرفی واسطه‌ها و ناقلان این کتب به نسل‌های بعد و اشاره اجمالی به تطابق موضوعی روایات با کتب راویان، وجود

۱. رجال النجاشی، ص ۲۱۴، ش ۵۵۸.

۲. فهرست الطوسی، ص ۱۲۲، ش ۱۶۲.

۳. رجال النجاشی، ص ۱۴۴، ش ۳۷۵، ص ۱۴۲، ش ۳۷۰.

۴. همان، ص ۴۳۲، ش ۱۱۶۴.

۵. همان، ص ۴۴۱، ش ۱۱۸۷.

۶. فهرست الطوسی، ص ۵۰۴، ش ۷۹۸.

کتاب اصحاب معصومان^۱ نزد کلینی تقویت می‌شود. اسناد پرتکرار دیگری نیز در *الکافی* وجود دارد که به سبب اختصار و تکرار کمتر از پنجاه‌بار از ذکر آنها صرف‌نظر شد.

۲. مکتّران صاحب اثر

تعداد اسناد ذکر شده، بر اساس تعداد تکرار کل مجموعه سند بود؛ اما تعداد روایات هر یک از این افراد در مجموع، متفاوت است و چه‌بسا بیشتر از تکرار نام راوی در

سند مشهور باشد. برخی راویان از نظر تعداد روایت بر برخی دیگر برتری دارند. بر اساس طبقه‌بندی رجال^۲ که آیت‌الله بروجردی ارائه کرده^۳ کلینی در طبقه نهم واقع

شده است. ایشان در اواخر غیبت صغرا و اوایل غیبت کبرا می‌زیسته و اساتید وی در طبقه هشتم و در زمان امام عسکری و امام هادی^۴ بوده‌اند. طبقه هفتم، شاگردان امام جواد و امام هادی^۵ هستند؛ طبقه ششم، اصحاب امام رضا^۶، طبقه پنجم اصحاب امام صادق و امام کاظم^۷ و طبقه چهارم، اصحاب امام باقر و امام صادق^۸ هستند. بر اساس این تقسیم‌بندی، از کلینی تا امام باقر و امام صادق^۹ پنج طبقه در میان است. افراد واقع شده در این پنج طبقه، از نظر تعداد روایت متفاوت‌اند؛ برخی کثیر الروایة و برخی کمتر نقل روایت کرده‌اند. در این بخش، راویانی که در اسناد پرتکرار بالا آورده شده‌اند، بر اساس تفکیک طبقه و نام کتب آنان و موضوع آن کتب بررسی می‌شوند تا نظریه محوری منبع مکتوب و گردش کتب این راویان در دست محدثان تقویت شود.

۲-۱. مکتّران صاحب اثر در طبقه چهارم (اصحاب امام باقر و امام صادق^{۱۰})

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتاب <i>بیوم و لیلۃ</i> ^۱ و کتاب <i>مناسک حج</i> را برای وی ثبت کرده‌اند. ^۲	۱۰۳۱ بار در اسناد سه بخش <i>الکافی</i> نزدیک ۱۱۰ روایت در حج دارد. پس از اصول که ۲۳۳ روایت دارد بیشترین حجم روایات وی در جلد ۶ <i>الکافی</i> : کتب طلاق، صید، اطعمه و اشربه، عتق و... است. پس از	ابو بصیر الاسدی

۱. رجال النجاشی، ص ۴۴، ش ۱۱۸۷.

۲. فهرست الطوسی، ص ۵۰۴، ش ۷۹۸.

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
	ان تعداد ۱۶۰ روایت در جلد ۷: کتب وصایا، حدود، دیات، شهادت و... دارد.	
کتاب «الاستطاعة و الجبر» ^۱ و کتبی بدون نام برای وی برشمرده‌اند. ^۲	در سند ۹۵۰ روایت در سه بخش <i>الکافی</i> . تعداد ۳۷۰ روایت در جلد سوم: کتب طهارت، حیض، جنائز، صلاة و زکات و... دارد.	زرارة بن اعین الشیبانی
کتابی بی‌نام برای وی برشمرده‌اند. ^۴	۱۸۷ بار در سه بخش <i>الکافی</i> ^۳ از وی نقل روایت شده است.	عاصم بن حمید الحناط
کتبی از جمله کتاب <i>مبعث النبی</i> و <i>اخباره و کتاب صفة الجنة والنار</i> از آن اوست. ^۵	۱۴۹ بار در سه بخش <i>الکافی</i> . بیشترین حجم روایات وی در جلد ششم، کتب: عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه و اشر به است.	عبدالله بن میمون القداح
کتاب <i>فضایا امیر المؤمنین</i> و اصل برای وی برشمرده‌اند. ^۶	۱۲۸ بار وی در جلد ۱ و ۸ <i>الکافی</i> روایتی ندارد. بیشترین حجم روایات وی (۶۶ روایت) در جلد ششم، کتب: عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه و اشر به است.	محمد بن قیس ابوعبدالله البجلي

۲-۲. مکتّران صاحب اثر در طبقه پنجم (اصحاب امام صادق و امام کاظم)

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتاب <i>الزکاة</i> که بیشتر روایات آن را از حرّیز نقل کرده و کتاب <i>الصلاة</i> ^۷ و <i>النواذر</i> برای وی گزارش شده است. ^۸	۸۱۱ بار در سه بخش <i>الکافی</i> . بیشترین روایت (۲۸۵) نقل شده از وی در جلد سوم: کتب طهارت، حیض، جنائز، صلاة و زکات و... است. نزدیک به سیصد روایت در دو کتاب <i>صلاة</i> و <i>زکات</i> دارد.	حماد بن عیسی
کتابی بدون نام از آن اوست. ^۹	۷۰۲ بار در سه بخش <i>الکافی</i> نام وی به چشم می‌خورد.	حماد بن عثمان الناب

۱. رجال النجاشی، ص ۱۷۵، ش ۴۶۳.

۲. فهرست الطوسی، ص ۲۱۰، ش ۲۱۲.

۳. در مواردی که موضوع روایات و درصد آنها مشخص نشده، روایات آن راوی در ابواب مختلف پراکنده است و به نتیجه قطعی رسیدن درباره موضوع روایات آن راوی، امکان‌پذیر نیست.

۴. رجال النجاشی، ص ۳۰۱، ش ۸۳۱.

۵. همان، ص ۲۱۳، ش ۵۵۷.

۶. فهرست الطوسی، ص ۲۸۶، ش ۵۹۲.

۷. رجال النجاشی، ص ۱۴۲، ش ۳۷۰.

۸. فهرست الطوسی، ص ۱۵۶، ش ۲۴۱.

۹. رجال النجاشی، ص ۱۴۳، ش ۳۷۱.

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتابی از جمله الصلاة، الزکاة، الصیام و النوادر از وی گزارش شده است. ^۱	۵۸۳ بار در سه بخش الکافی. بیشترین حجم روایات وی (۳۴۸) در جلد سوم: کتب طهارت، حیض، جنائز، صلاهی و زکات و... است. تعداد ۲۸۰ روایت در سه کتاب صلاة زکاة و صوم از وی نقل شده است.	حریر بن عبدالله
کتاب الصلاة، کتاب الصلاة الکبیر و کتابی در «سائر ابواب الحلال والحرام» را برای وی برشمرده اند. ^۲	۵۵۸ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	عبدالله بن سنان
کتابی از جمله الحج، الصلاة، الزکاة، یوم و لیلته، الدعاء و الطلاق را برای وی برشمرده اند. ^۳	۵۲۲ بار در سه بخش الکافی. ۲۴۴ روایت وی (نزدیک به ۷۰٪) در باب حج است. کتاب الحج وی از مشهورترین کتب اصحاب ائمه ^۴ به شمار می‌رود.	معاویة بن عمار الدهنی
کتاب النوادر و کتابی بی‌نام اما بزرگ از وی ثبت شده است. ^۴	۵۰۷ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	اسماعیل بن ابی‌زیاد السکونی
کتاب التفسیر و کتاب مبوب فی الحلال والحرام را برای وی برشمرده اند. ^۵	۵۰۴ بار در سه بخش الکافی. وی در اصول و روضه، ۱۸ روایت دارد. بقیه در ابواب مختلف فقهی است. ^۵	عبیدالله بن علی بن ابی‌شعبة الحلبي
کتابی بدون نام و دو کتاب مشترک با افراد دیگر باز هم بدون نام برای وی ذکر کرده‌اند. ^۶	۳۹۵ بار در سه بخش الکافی. بیشترین حجم روایات وی (۹۳) در جلد هفتم: کتب وصایا، حدود، دیات، شهادت و... است.	جمیل بن دراج
کتاب الحج، التفسیر، المعراج و کتابی بدون نام از وی گزارش شده است. ^۷	۳۸۲ بار در سه بخش الکافی. ۱۳۰ روایت در اصول و روضه دارد. ۹۳ روایت در جلد هفتم: کتب وصایا، حدود، دیات، شهادت و... دارد.	هشام بن سالم

۱. فهرست الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۲۴۹.

۲. رجال النجاشی، ص ۲۱۴، ش ۵۵۸.

۳. همان، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶.

۴. فهرست الطوسی، ص ۳۳، ش ۲۸.

۵. برای روشن شدن بیشتر این‌که کتاب حلبی در دست کلینی بوده، نک: «کتاب حلبی: منبعی مکتوب در تألیف الکافی».

۶. رجال النجاشی، ص ۳۲۵، ش ۶۱۲.

۷. همان، ص ۱۳۶، ش ۳۲۸.

۸. همان، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتابی از جمله الصلاة، الزکاة، التفسیر و کتاب جامع فی ابواب الفقه برای وی برشمرده‌اند. ^۱	۲۸۹ بار، در سه بخش الکافی. بیشترین حجم روایات وی (۷۴) در جلد چهارم: کتب زکات، صوم و حج است.	علی بن ابی‌حمزة البطائنی
کتابی بدون نام از وی ثبت شده است. ^۲	۱۲۶ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	جعفر بن محمد بن عبیدالله بن الأشعری
کتب مختلفی از جمله علل التحريم، الفرائض، الامامة، الدلالة علی حدث الاجسام، الرد علی الزنادقة، التوحيد و... را برای وی برشمرده اند. ^۳	۱۲۶ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	هشام بن حکم
کتابی بدون نام برای وی ثبت شده است. ^۴	۱۲۲ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	حفص البختری
کتابی بدون نام از او گزارش شده است. ^۵	۱۱۸ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	ابراهیم بن نعیم ابوالصباح الکنانی

۱. همان، ص ۲۴۹، ش ۶۵۶.
 ۲. فهرست الطوسی، ص ۱۱۲، ش ۱۵۰.
 ۳. رجال النجاشی، ص ۴۳۳، ش ۱۱۶.
 ۴. همان، ص ۱۳۴، ش ۳۴۴.
 ۵. همان، ص ۲۰، ش ۲۴.

۳-۲. مکتّران صاحب اثر در طبقه ششم (اصحاب امام رضا)

راوی	تعداد و موضوع روایات	کتاب
محمد بن ابی‌عمیر	۲۸۸۰ بار در سه بخش <i>الکافی</i> از وی نقل روایت شده است که ۵۷۷ روایت در اصول و روضه و بقیه در فروع است.	۷۴ کتاب در موضوعات مختلف برای وی برشمرده اند. ^۱
حسن بن محبوب السراد	۱۸۲۷ بار در سه بخش <i>الکافی</i> ، ۵۰۸ روایت در اصول و روضه، بقیه در فروع است. قریب پانصد روایت در جلد هفتم: کتب وصایا، حدود، دیات، شهادت و... است.	کتب فراوانی از جمله <i>الحدود، الدیات، الفرائض و النوادر</i> برای وی برشمرده‌اند. ^۲
علی بن الحکم	۸۴۲ بار در سه بخش <i>الکافی</i> ، وی ششصد روایت در فروع دارد.	کتابی بدون نام از وی ثبت شده است. ^۳
احمد بن محمد بن ابی‌نصر بزنطی	۶۵۸ بار در سه بخش <i>الکافی</i> ، بیشترین حجم روایات وی (۱۷۳) در جلد چهارم: کتب صوم و حج است.	کتبی از جمله <i>الجامع و دو کتاب نوادر برای وی</i> برشمرده‌اند. ^۴
حسین بن یزید النوفلی	۴۹۵ بار، ۱۳۰ روایت در اصول و روضه دارد. بیشترین حجم روایات وی (۱۱۶) در فروع در جلد ششم: کتب عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه و اشربه است.	کتاب <i>التقیة و السنة</i> را برای او گزارش کرده‌اند. ^۵
عبدالرحمن ابی‌نجران	۲۴۸ بار در سه بخش <i>الکافی</i> ، پنجاه روایت در اصول و فروع دارد. بیشترین حجم روایات وی در جلد هفتم (۶۳ روایت) و سپس در جلد پنجم (۵۴ روایت) و بعد در جلد ششم (۴۳ روایت) است.	کتب فراوانی از جمله <i>البیع و الشراء، المطعم والمشرّب، یوم و لیلة و النوادر</i> مکتوبات او به شمار می‌روند. ^۶

۱. همان، ص ۳۲۷، ش ۸۸۷.

۲. *فهرست الطوسی*، ص ۱۲۲، ش ۱۶۲.

۳. *رجال النجاشی*، ص ۲۷۴، ش ۷۱۸.

۴. همان، ص ۷۵، ش ۱۸۰.

۵. همان، ص ۲۸، ش ۷۷.

۶. همان، ص ۲۳۵، ش ۶۲۲.

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتابی بدون نام و کتاب <i>المسائل</i> را برای وی برشمرده‌اند. ^۱	۱۸۴ بار در سه بخش <i>الکافی</i> . ۶۴ روایت در اصول و روضه، سپس بیشترین حجم روایات وی در جلد ششم: کتب عقیده، طلاق، عتق، صید، ذیابح، اطعمه و اشربه است. تعداد ۳۷ روایت با عبارت سالت ابا... یا سالتنه، یعنی همان کتاب مسائل اوست.	محمد بن فضیل الصیرفی

۲-۴. مکتّران صاحب اثر در طبقه هفتم (اصحاب امام جواد وهادی)

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتابی از جمله <i>النوادر و قضایا امیر المؤمنین</i> را برای وی نام برده‌اند. ^۲	۴۸۳۳ بار، در سه بخش <i>الکافی</i> . فریب ششصد روایت درباره قضاوت‌های امیر المؤمنین دارد.	ابراهیم بن هاشم
کتابی از جمله <i>التوحید، فضل النبی</i> ، <i>المتعة، النوادر</i> و... برای وی برشمرده‌اند. ^۳	۴۸۲۸ بار، ۱۳۹۴ روایت وی در اصول و روضه است.	احمد بن محمد بن عیسی
کتاب <i>التوحید و النوادر</i> مکتوبات او به شمار می‌آیند. ^۴	۱۹۱۸ بار از وی نقل روایت شده است که ۵۱۷ روایت در اصول و روضه دارد.	سهل بن زیاد الادمی
کتاب فراوانی از جمله <i>المحاسن، التبلیغ و الرسالة، التراحم والتعاطف، التبصرة، الرفاهية، الزی، الزینة، المرافق، المرشد، الصیانة، النجاة</i> و... از وی ثبت شده است. ^۵	۱۷۷۳ بار، ۷۱۳ روایت در اصول و روضه دارد.	احمد بن محمد بن خالد برقی
گفته‌اند وی ۱۸۰ کتاب تالیف کرده است. آنچه از این کتب گزارش شده درباره موضوعات مختلف کلامی، تاریخی، فقهی و... است. ^۶	۵۸۰ بار، در سه بخش <i>الکافی</i> که جنبه فقهی غالب است.	الفضل بن شاذان النیسابوری

۲-۵. مکتّران صاحب اثر در طبقه هشتم (اساتید و مشایخ کلینی)

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
------	----------------------	------

۱. همان، ص ۳۶۷، ش ۹۹۵.

۲. همان، ص ۱۶، ش ۱۸.

۳. *فهرست الطوسی*، ص ۶۰، ش ۷۵.

۴. *رجال النجاشی*، ص ۱۸۵، ش ۴۹۰.

۵. همان، ص ۷۶، ش ۱۸۲.

۶. همان، ص ۳۰۶، ش ۸۴۰.

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتابی از جمله التفسیر، الناسخ و المنسوخ، قرب الإسناد، الشرائع، الحیض، التوحید و... از مکتوبات اوست. ^۱	۵۶۳۰ بار در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	علی بن ابراهیم
وی کثیر الحدیث و دارای کتبی از جمله کتاب مقتل الحسین و النوادر است. ^۲	۴۸۴۳ بار در سه بخش الکافی، وی در اسناد قریب هزار و چهارصد روایت در اصول و فروع است.	محمد بن یحیی العطار

راویان یادشده، افرادی بودند که اسناد پرتکرار ذکر شده را تشکیل داده‌اند.^۳ کککککگزارش این کتب _ که همه پیش از کلینی نگاشته شده‌اند _ توسط افرادی چون نجاشی و شیخ _ که چند قرن پس از کلینی زیسته‌اند _ به خوبی نقل از منبع مکتوب را تقویت می‌کند؛ به‌ویژه وقتی بینیم افرادی که واسطه نقل یا گزارش وجود این کتب برای نجاشی هستند، در اسناد الکافی هستند یا اساتید و معاصران کلینی به شمار می‌آیند. از سویی تطابق موضوع روایات برخی راویان با کتب گزارش شده از آنان، قرینه‌ای خوب بر چرخش این کتب در دست محدثان است. بنابراین نمی‌توان گفت نقل‌های فراوانی که از این افراد در جوامع وجود دارد، نقل شفاهی است.

نتیجه‌گیری

تکرار سند در جوامع حدیثی دارای آثاری است که شناسایی راویانی با اسامی مشترک و پی بردن به منبع مکتوب، از جمله این آثار است. نقل از منبع مکتوب باعث تقویت منقولات می‌شود و در امر شریعت _ که سزاوار دقتی دو چندان است _ مورد توصیه قرار می‌گیرد. تکیه بر حافظه جز در موارد و افراد اندک، خلاف رویه عرفی است. کتاب الکافی همچون دیگر جوامع حدیثی شیعه، دارای اسنادی است که به‌طور کامل از تکرار بالایی برخوردار است. نمونه‌های ذکر شده به همراه گزارش‌های فهرستی در معرفی ناقلان کتب، به خوبی گردش این کتاب‌ها در دست صاحبان جوامع را تأیید می‌کند. مکتبان صاحب اثر، قرینه دیگری است که ما را با منابع مکتوب پیش از الکافی آشنا ساخت و با توجه به تاریخ حیات کلینی و وجود این کتب در آن زمان و قرآنی دیگر _ همچون فرهنگ

۱. همان، ص ۳۶۰، ش ۶۸۰.

۲. همان، ص ۲۵۳، ش ۹۴۶.

۳. به‌جز محمد بن اسماعیل که برای وی هیچ کتابی ثبت نشده است؛ وی در ۵۷۵ سند از اسناد الکافی واقع شده و از مشایخ کلینی و شاگردان فضل بن شاذان است. همه ۵۷۵ روایت را ایشان از فضل نقل می‌کند و در واقع ناقل کتب ابن‌شاذان است. در مشیخه تهذیب (ج ۱۰، ص ۵۰) و استنبصار (ج ۴، ص ۳۱۵) این سخن تأیید می‌شود. از این‌رو وی نقش طریقی و رساندن کتب فضل را داشته است.

عمومی اصحاب در نوشتن احادیث، فهرست‌نگاری در شیعه، صاحب کتاب بودن راویان، یکی بودن سند روایت با افراد ناقل کتاب در برخی موارد، تصریح به استفاده از کتب اصحاب در سه کتاب از کتب اربعه و... _ استفاده کلینی از منابع مکتوب پیش از خود احراز می‌شود، اگرچه وی در این‌باره تصریحی ندارد.

پیشنهادهای پژوهشی

۱. تقویت روایات ضعیف‌السند با تفکیک راویان صاحب کتاب از ناقلان کتب؛
۲. دلالت اکتار روایت بر وجود منبع مکتوب؛
۳. احکام و آثار تکرار سند از نظر دانش درایه.

منابع

- _ *إختيار معرفة الرجال*، محمد بن عمر كشي، تلخيص: محمد بن حسن طوسی، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، اول، ۱۴۰۹ق.
- _ *الإستبصار فيما اختلف من الأخبار*، محمد بن حسن طوسی، تحقيق: محمدباقر خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، اول ۱۳۹۰ق.
- _ *اصول الرجال*، المستوى الاول، سيد محمدجواد شبیری، تنظيم و نشر: مؤسسة الولاء للدراسة الاسلامیه، بی‌تا.
- _ *اصول علم الرجال بين النظرية و التطبيق* (تقریرات بحث آیت الله مسلم داوری)، محمدعلی صالح المعلم، تصحیح: حسن عبودی، قم: مؤسسة المحبین، اول، ۱۴۳۶ق.
- _ *بازسازی متون کهن حدیث شیعه*، سيد محمد عمادی حائری، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قم، دارالحدیث، اول، ۱۳۸۸ش.
- _ «پیشینه مکتوب منابع معتبر حدیثی شیعه امامیه»، حسن طارمی‌راد، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، به کوشش: محمد فرخزاد، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹ش.
- _ *التعليقة على منهج المقال*، وحید بهبهانی، نرم‌افزار مکتبه اهل البيت، بی‌تا.
- _ *توضیح الأسناد المشکله*، سيد محمدجواد شبیری، قم، دارالحدیث، اول، ۱۳۸۷ش.
- _ *تهذیب الأحکام*، محمد بن حسن طوسی، تحقيق: محمدباقر خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ق.
- _ *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، محمدحسن نجفی، تحقيق: رضا استادی و ابراهیم میانجی، تهران، مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.
- _ *خلاصة الأقوال*، حسن بن یوسف حلی، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
- _ «روش دست‌یابی به منابع کافی»، محمد رضا جدیدی‌نژاد، مجله آیین پژوهش، ش ۱۳۳.
- _ *دراسات فی علم الدراية* (تلخیص مقياس الهداية مامقانی)، علی‌اکبر غفاری‌صفت و محمدحسن صانع‌پور، تهران، انتشارات سمت، مرکز تحقيق و توسعه علوم انسانی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، دوم، ۱۳۸۸ش.
- _ *النريعة إلى تصانيف الشيعة*، آقابزرگ تهرانی، قم، اسماعیلیان - تهران، کتابخانه اسلامیه، ۱۴۰۸ق.
- _ *رجال النجاشی*، احمد بن علی نجاشی، قم، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه قم، ششم، ۱۳۶۵ش.
- _ *روضة المتقين فی شرح من لا يحضره الفقيه*، محمدتقی بن مقصود علی مجلسی، تحقيق: موسوی کرمانی، علی‌پناه اشتهااردی، قم، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، ۱۴۰۶ق.

- _ السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى (و المستطرفات)، محمد بن احمد بن ادريس، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، دوم، ۱۴۱۰ق.
- _ الغيبة، محمد بن حسن طوسى، قم، دار المعارف الإسلاميه، اول، ۱۴۱۱ق.
- _ الفوائد الحائرية، وحيد بهبهانى، تحقيق: باقرى، قم، مجمع الفكر الاسلامى، اول، ۱۴۱۵ق.
- _ فهرست كتب الشيعة و أصولهم و أسماء المصنّفين و أصحاب الأصول، محمد بن حسن طوسى، نجف، مكتبة مرتضوية، بى تا.
- _ الكافى، محمد بن يعقوب كلينى، تهران، دارالكتب الاسلاميه، چهارم، ۱۴۰۷ق.
- _ «كتاب حلبى، منبعى مکتوب در تأليف الكافى»، احسان سرخه اى، فصلنامه علوم حديث، سال چهاردهم، ش ۱، بهار ۱۳۸۸ش.
- _ كتاب من لا يحضره الفقيه، محمد بن على بن بابويه (شيخ صدوق)، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، دوم، ۱۴۱۳ق.
- _ مرآة العقول فى شرح أخبار آل الرسول، محمداقرب بن محمدتقى مجلسى، تحقيق: سيد هاشم رسولى محلاتى، تهران، دارالكتب الإسلاميه، دوم، ۱۴۰۴ق.
- _ مشرق الشمسين و اكسير السعادتین، بهايى عاملى، قم، بصيرتى، بى تا.
- _ المعترف فى شرح المختصر، جعفر بن حسن محقق حلى، قم، مؤسسه سيدالشهداء عليه السلام، اول، ۱۴۰۷ق.
- _ معجم رجال الحديث، سيد ابوالقاسم موسوى خويى، قم، مركز نشر آثار شيعه، ۱۴۱۰ق.
- _ ملاذ الأخبار فى فهم تهذيب الأخبار، محمداقرب بن محمدتقى مجلسى، تحقيق: مهدى رجايى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى، اول، ۱۴۰۶ق.
- _ منتقى الجمان، حسن بن زين الدين، تحقيق: غفارى، قم، مؤسسه نشر اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه قم، اول، ۱۳۶۲ش.

